

Tartlaste suurteos ajalises lõpp-punktis

Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast

taasiseseisvumiseni. Autorid: Ago Pajur, Tõnu Tannberg, Lauri Vahtre, Jüri Ant, Mart Laar, Kaido Jaanson, Mart Nutt, Raimo Raag, Sulev Vahtre, Andres Kasekamp. Tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts, Ilmamaa, Tartu, 2005 – 463 lk.

Õpetatud Eesti Seltsi ja Tartu ajaloolaste suurettevõtmine täiendab Hans Kruusi toimetamisel aastail 1935–1940 ilmunud “Eesti ajalugu” I–III ning jõuab ajaliselt lõpukõiteni. See on märkimisväärne saavutus ja austusavaldus tööle, mida innustas tegema juba president Lennart Meri ning mida on toetanud Eesti riigivõim. Eelmisi osi jätkav IV osa on juba valmis ning V köidegi peaks valmima käesoleva aasta lõpuks. Plaanide kohaselt on alustatud ka I–III köite ümbertöötamisega.

Koguteos on uudne ettevõtmine, nagu oli eelminegi. Uuenduslik on historiograafiline ülevaade, mida 1930. aastail polnud kombeks teha. Köide on jaotatud kolme põhipeatükki: “Iseseisev Eesti 1918–1939”, “Omariikluse häving 1939–1944” ja “Annekteeritud Eesti 1944–1991”. Teose lõpetab ülevaatepeatükk “Taasiseseisvunud Eesti 1991–2004. Sündmuste kroonika”. Kahe esimese osa historiograafilise ülevaate on kokku seadnud Ago Pajur, kolmanda osa oma Tõnu Tannberg. Need annavad hea ülevaate uurimistööst ja selle arengust. Ka välisriikides tehtud ajaloouurimused, kaasa arvatud kirjanduse loetelu, on suhteliselt kenasti arvesse võetud. Võib-olla kõige vaieldavam on, et välja on jäänud Seppo Zetterbergi väitekirj 1977. aastast “Soome ja Eesti 1917–1919”.

Ainestikujaotuses on uusi lahendusi, millest muist on minu arvates õnnestunud, muist aga mitte. Üks õnnestunumaid on omariikluse alguse paigutamine novembrisse 1918, mil iseseisvus tõepoolest sündis. Ago Pajuri asjatundlik tekst juhatab meid omavalitsuse loomise, bolševismivastase võitluse, majandusolude, riigi terroriumi ja rahvastiku moodustumise käsitluse

järel demokraatliku Eesti kindlustumiseni. Vabadussõda on kirjeldatud rahuliku rajamistöö eeldusena ning see lahendus on minu arvates põhjendatud. Kuigi ajaliselt kokkulangev, ei teki siin kattumist riigivalitsuse ülesehitamisega. Ago Pajuri tekst on pädev ja mitmekülgne. Hästi kerkivad esile Vabadussõja kriitiline algus ja võitlussalkade tegelik vähesus.

Hästi torkab silma ka soomlaste osa Vabadussõjas, eriti soome vabatahtlike hulk – 3451. On mainitud nende rolli Narva vallutamisel ja Paju lahingus, samuti Soome antud relvi ja laene. Eesti ja Soome on olnud nii lähedased ja samasuguseid olukordi üle elanud maad, et Soome kerkib ka Eesti ajalookäsitlustes ikka esile. Võib-olla ainus problemaatiline otsus on see, et Eesti Tööraha Kommuun on Vabadussõja analüüsist kogunisti välja jäetud ning on mainitud üksnes selle tegevuse lõpetamist. Kommuuni osa on küll näha Eesti-sisese bolševismivastase võitlusega ühenduses, aga samas jääb Nõukogude Venemaale ja hilisemale N. Liidule tüüpiline välisvallutuse aspekt Vabadussõjast välja. Ka heades kirjatöödes võib terminoloogia alt vedada. Soome vabatahtlikud kasutasid küll valget terrorit (kui palju neid juhtumeid siiski oli?), aga kas Saaremaa ülestõusu ja kommunistide võimuhääramise katse järgsed rohked hukkamised ja rahvaesindajate küüditamine ning ebaseaduslik tapmine ei olnud seesama?

Ka kogu Euroopa rahvusvahelise poliitika-maastiku käsitlus kohe teose alguses on omal kohal, ehk isegi 1930. aastate puhul, kuigi seal pakutavad viited jäävad vastavate Eesti ajaloojärete käsitlemisest 70 lk. kaugusele. Kuna omariikluse sünd on põhjendatult paigutatud 1918. aasta novembrisse, siis antakse hinnang ka Eesti iseseisvusmanifestile 24.02.1918. Autor tõdeb, et Eesti oli toona iseseisvuse välja kuulutanud ja selle säilitanud riikidest esimene, mis kohe alustas vabariigina. Siin tuleb siiski märkida, et Soome kuulutas end vabariigiks 06.12.1917. Kodussõjast kohkunud *Eduskunta* pidi suvel 1918 tõdema, et Vene võimu lõppedes hakkas Soomes jälle kehtima Rootsi monarhistlik riigivorm. See ei saanud aga kunagi seaduslikku jõudu, novembriks olid kuninglikud seiklused möödas ning Soome jätkas vabariigina samaaegselt Eesti riigiga.

Nimetatud osa on teoses ka muidu kõige vananenum. Vähe on sakslasigi, kes viitsivad täna enam kuigi palju hädaldada Esimese maailmasõja kaotanute saatuse üle. Pilt võitjariikide vaenulikkusest ja üleolekutundest ning leplikkuse ja koostöö puudumisest ei lähe kokku suhtelise

võrdõiguslikkusega ning on eriti Prantsusmaa puhul üdini vale. Prantsuse valitsuse sihiks oli tolliliit ja majanduslik koostöö Saksamaaga, vastukaaluks Lääne suurriikide üleolevale hoia-kule ja koostöövaimu puudumisele. Seetõttu oli Prantsusmaa paari esimese relvarahujärgse aasta jooksul valmis sakslaste soovidele vastu tulema ning taotles laias laastus reparatsioone just sellises mahus, mida sakslased olid valmis tasuma. Versailles'i rahulepingusse kirjutati sisse Prantsusmaa ja Saksamaa majanduskoostöö plaan (Barièty, 1978; Trachtenberg, 1980). Seda üllatavamana tunduvat hoiaikut võib märgata ka sakslaste aktides. Kui aga sõjakaotusest kibestunud sakslased ei tahtnud koostööst kuulda ning ameeriklased ja inglased olid oma toetusest loobunud, siis jäi Prantsusmaal üle loota vaid oma jõule, rahulepingu kirjatähele ja sõjaaegsete liitlassuhete riismetele.

Nüüdisuurimuste järgi on vää ka Prantsusmaa pürgimuste tõlgendamine hegemonistlikena. Prantsusmaa oli Saksamaad kartnud rohkem kui 50 aastat ja tundus, et Esimene maailmasõda muutis need hirmud tõeks. Prantslaste hulgas ei kujunenud välja võitjarahva mentaliteeti, vaid nad kartsid üha edasi. Seda ilmselt tõsisja on juba mõni aeg tagasi tunnistanud ka saksa ajaloouurimuses (Wurm, 1979). Ka teosele valitud Foch'i tsitaat peegeldab vastavat hoiaikut. Prantsuse poliitiku juba varem kasutatud tsitaat võib aga omakorda näidata pigem neid ootusi, mida asetati Versailles'i rahulepingus sisalduvatele Prantsuse raua ja Saksamaa sõe koostööprogrammidele.

Muidu on peatükk oma üldjoontes tõepärane ning kerkib lennukate võrdlusteni. Locarno konverentsi tutvustus on küll ses mõttes ebatäpne, et Saksa lepingud Poola ja Tšehhoslovakkiaiga ei olnud Reini paktiga analoogsed, need olid lepituskohtus tehtud kokkulepped. Prantsusmaa ei garanteerinud neid, vaid oma liitlaste otseseid piire. Lepingud sõlmiti 16.10., mitte 01.12.1925.

Eesti aja käsitlus on jagatud kindlateks osadeks: "Demokraatlik Eesti", "Suur kriis" ja "Autoritaarne Eesti". Käsitlejaks on jälle Vabadussõja ja riigi asutamise peatükkide autor Ago Pajur. Erakondade ja esimeste valimiste tulemustega seoses on käsitletud põhiseaduse küsimust 1920. Ajaloos tuleb ette probleeme, mille puhul ei saa ühemõtteliselt öelda, et asjad on just nii. Pajur on selle küsimuse lahendanud nii, et tutvustab toodud seisukohti üldiselt. Põhiseaduse tõlgendamises on niiviisi toimitud esimest korda, mis on minu arvates olal

kohal. Ka muidu sisaldab tekst head analüüsi ja järeldusi. Kommunism jätkus sisepoliitilise probleemina, sest Eestis toimus ju üldiseltki kardetud, kuid ainult seal tõeks saanud tähelepanuväärne kommunistlik võimuhaaramiskatse, mida juhiti väljast. Võib-olla majandusküsimuste hulgas kerkivad käsitluses liiga esile Nõukogude Venemaa pakutud spekulatiivsed kaubandusvõimalused.

Suure kriisiga seoses on huvipakkuv autori oletus, et õigeaegne devalvatsioon oleks aidanud kriisist jagu saada. See polnuks aga kuidagi võimalik vastavate hirmude ja asjatundmatuse tõttu. Kui devalvatsioon võeti ette 1933. aasta suvel, siis osutus see pöördepunktiks ja uue tõusu alguseks, aga viivitamine oli Eesti majanduspositsiooni nõrgendanud. Kriisi kõige suurem tagajärg oli vabadussõjalaste liikumise tõus ning uue põhiseaduse kaudu sellele järgnenud Konstantin Pätsi riigipööre. Kumbagi ajajärku ülevaatlilikult käsitledes süvendab Pajur ka ajaloouurimises esile toodud seisukohti. Diskussioon on ses asjas olnud sedavõrd kirklik, et ka autor ise asub seisukohale, et sisepoliitiline oht vapside poolt oli sedavõrd suur, et see oligi riigipöörde peapõhjus.

Järgnev välispoliitikapeatükk on probleemataoline nii oma asukohalt kui ka sisalduselt. See algab kirjeldusega Eesti välisdelegatsiooni tegevusest ja Eesti rahvusvahelisest positsioonist Vabadussõja ajal. Nende olemuslikku konteksti on aga selgitatud juba 70 fooliolehekülje võrra eespool. Ka Balti riikide liitlaspoliitika käsitlus olnud loomulikum 1920. aastate algusega seoses, sest see teema vilksatas juba ka Vabadussõja käsitluses. Oleks olnud parem jaotada rahvusvahelised asjad kahte ossa ja käsitleda kõiki 1920. aastate probleeme omas ajakontekstis. Autori erihuvi Eesti ja Rootsi suhete vastu kerkib minu arvates Eesti 1920. aastate lõpu ja 1930. aastate käsitluses liiga esile. President Relander võis küll kirjutada oma nn. hobuseraua-poliitikast Skandinaavia, Soome ja Baltikumi vahel, kuid sellest ei saanud nende riikide suhetes kunagi märkimisväärt suundumust. Teoreetiliselt võis Eesti ollagi keskne riik Baltikumi ja Skandinaavia koostöös, kuid kaubavahetusest ja riigivisiitidest hoolimata ei leidnud see ei Rootsi ega muu Skandinaavia poolelt poliitilist vastukaja. Tähendusrikkam oluks esile tõsta Eesti suhteid Poolaga, kellega Eestil ja osalt ka Lätil ning Soomel oli aeg-ajalt praktiline liitlassuhe, nagu võib lugeda Heino Arumäe publitseeritud dokumendikogumikust.

Mitmekülgne “Kultuur ja olme” on väga hea ja värske lisandus Eesti ajaloo üldkäsitlusele. Lauri Vahre on koostanud vastavad asjatundlikud ülevaated ka järgmistele peatükkidele: “Omariikluse häving 1939–1944” ja “Annekteeritud Eesti 1944–1991”.

Teise maailmasõja eellugu ja algust on kirjeldatud n.-ö. kindla peale. Saksamaa roll on selge ning korrektselt esitatud. Kuid Nõukogude Liidu osa? 1989. aastal toimunud MRP-teemalise diskussiooni ajal arutati, millal otsustas Nõukogude Liit asuda vallutuste teele: kas 1939. aasta kevadel, siis kui ta vahetas Litvinovi Molotovi vastu välja, või parteikongressidel 1939, 1938, 1934, 1926? Kas Eestis oleks olnud selles küsimuses informatsiooni või oma nägemust?

Terijoki valitsuse kohta tuleb tõdeda, et see oli palju selgem vallutajakäsitlus. See asutati Moskvast ning samal ajal, kui ta teatas oma tegevuse alustamisest, oli Terijoki veel Soome kaitseväge valduses. Samaaegne “MRP ja baaside aeg” ning sellele järgnenud “Nõukogude okupatsioon” on Eesti ajaloo kõige saatuslikumad ajajärgud. Jüri Ant kogenud autorina arutleb paljukõneldud küsimuste üle, kas oleks saanud vastu hakata, mida see oleks põhjustanud ja mis järgnes baasidega nõustumisele. Okupatsiooni detailse kirjeldamise kõrval vaatleb Ant selgitavaid allküsimesi, miks kõigi kolme Balti riigi okupeerimine teostati nii kiiresti ja milliseid põhjusi on selle kohta välja pakutud, sealhulgas vene ajaloo uurimises ja rahvusvahelistes kommentaarides. Huvitav asjaolu on, et autori arvates ei teata ikka veel, miks valisid venelased peaministriks just Vares-Barbaruse. Nõukogude Liiduga liitmine ise oli nii jõhker manipulatsioon, nagu seda on juba harjutud nägema. Siiski on Antil silma ka paradokside jaoks: sündis “nõukogudeta Nõukogude võim”.

“Suvesõda” on üks parimaid ja lõõvamaid uusi mõisteid Eesti ajaloos. Suvesõda koosnes Saksa ja Nõukogude Liidu sõjast Eesti territooriumil 1941. aastal, metsavendlustest, represseerimistest ja ennekõike küüditamisest. Nende sündmuste arvandmed on leidnud täpsustamist Pajuri, Anti ja Tõnu Tannbergi asjatundlikes artiklites. Nõukogude Liidu kätte sattunud rekrutite hulk – 50 000 – on suurem, kui varem arvatud, niisamuti teel kaduma jäänud ja põgenenud sõdurite arv. Mõiste “metsavend” on nii levinud, et on üllatav, kui palju erinevaid nimetusi on nende kohta kasutatud. Andres Kasekampi artikkel Saksa okupatsioonist Eestis on väga mitmetahuline ja elav kirjeldus.

Mul on ettekujutus, et Eestis on käsitlus Saksa sõdurist muutunud positiivsemaks, öeldakse seda ju selleski artiklis, võrdluses Nõukogude okupatsiooniga. Siiski ei vaikita sugugi sakslaste repressioonidest ja genotsiidist.

Soome ja Eesti ajaloo lähedus ilmneb kõige konkreetsemalt ühiste kannatuste, Eesti Vabadussõja ja Teise maailmasõjaga seoses. Viimasele eelnes salajane valmistumine ühiseks kaitsetegevuseks ning sõjast endast võttis osa 3400 eesti vabatahtlikku Soome laevastikus ja JR 200-s. Laevastikus moodustasid eesti vabatahtlikud 10% Soome merejõududest.

Soome sekkus ka 1944. aasta otsustavatesse lahingutesse. Mart Laari arvates tulenes Narva lahingute ägedus osalt sellest, et Soome veel sõdis. Nõukogude Liit tahtis Soomet sõjatandril välja suruda, Saksamaa aga vastavalt teda seal hoida. Seetõttu keskendasid mõlemad pooled üha uusi jõude Narva rindele. Laar on selle tõlgenduse esitanud veelgi jõulisemalt oma Sinimägede lahinguid kirjeldavas uurimuses. Narva ja Sinimägede lahingud olid Eesti sõjaajaloo veriseimad, Punaarmee ei pääsenud sealt ilma raske võitluseta läbi. Eesti ja Soome saatuste ühtepõimumine koondub veel Laari ülevaates soomepoiste tagasitulekust Eestisse augustis 1944. Ka viimase hetke ponnistusi iseseisvuse taastamiseks on käsitletud korrektselt.

Annekteeritud Eesti puhul 1944–1991 tuleb tõdeda, et soomlastel pole Eesti selle ajajärgu kohta mingit erinägemust. Soome ajaloolased on olnud üsna tagasihoidlikud vene keele õpinguis ning Eesti arhiividesse polnud neil lootustki pääseda. Soomlaste teadmised toetusid peamiselt Misiunase ja Taagepera laadis üldkäsitlustele ning vestlustele eestlastega. Seda üllatavam oli Tõnu Tannbergi historiograafilise ülevaate järgi tõdeda, kui palju Nõukogude Liidu aega puutuvaid uurimusi ja mälestusi on juba olemas, tõsi küll, peamiselt uue iseseisvuse ajast.

Tegelik käsitlus algab peatükiga kahepoolsest maailmast. See on üsna hästi koostatud, kuigi selles võib ehk Soome esimese sõjajärgse perioodi käsitluses hoomata külma sõja kajastusi. Mainitagu teadmiseks üht väikest detaili Soome osast Marshalli-abis. Kui Soome abist formaalselt loobus, said soomlased Ameerika pankadelt ebaametlikult just selles summas laenu, mida Marshalli-abi järgi oli arvestatud vaja minevat. Ameeriklased tahtsid olla kindlad, et Soome tuleks Nõukogude Liidule makstavate reparatsioonidega toime.

Tõnu Tannbergi kaks järgmist peatükki, “Nõukogude Eesti valitsus” ja “Hilisstalinistlik Eesti NSV” on väga karm, asjalik ja detailne lugemisvara. Tannbergil on silma Eesti võrdlemiseks teiste Balti riikidega, see paistab olevat iseloomulik ka ta teistele kirjutistele. Lauri Vahtre jätkab oma huvitavaid kirjeldusi sulaaast, mis sisaldas Hruštšovi ning Nõukogude Liidu majanduslikku ja poliitilist eufooriat, Ungari ülestõusu, selle lämmatamisest sündinud lootusetust, et Nõukogude Liidu võim ei lõpe kunagi, aga ka Praha kevadet ja nn. nooruse kuldseid aastaid. Tervikuna on kogu sõnum ikka jätkuvalt ränk lugeda. Kõik need peatükid sisaldavad ka suure annuse majandusajalugu.

Lauri Vahtre on kirjutanud ka järgneva, 1970. aastate stagnatsiooni ja venestuskampaaniat käsitleva peatüki. See algab suure pildiga Urho Kaleva Kekkonenist ja Leonid Brežnevist nõupidamislaua ääres. See on aga stiilitundetu ja pahatahtlik valik. Kas autor või toimetaja on tahtnud märku anda, et Kekkoneni pattude hulka tuleb arvata ka stagnaaeg ja venestamiskampaania Eestis?

Mart Laari teenekas ja asjatundlik artikkel vastupanu kohta on jällegi kehvasti paigutatud. Selle tõelist olemuslikku iva selgitav kontekst oleks olnud Tannbergi käsitus hilisstalinistlikust perioodist ja selleaegsetest repressioonidest. Teiselt poolt on muidugi hea, et niiviisi saab Laar jätkata ja luua ühenduse hilisema “passiivse” vastupanu teemaga. Kas autoritele ja toimetajatele oleks võinud pähe torgata idee jaotada vastupanu aktiivseks, näiteks kas või metsavendluseks, ühendades selle küüditamisega, ning seostada hilisem vastupanu kas või venestamise ja stagnaajaga? Suvesõja jaotamine kolme autori vahel neljaks osaks on minu arvates väga hästi õnnestunud.

Raimo Raag Rootsist on tartlaste tiimi kõige ilmsem tugevdus väljastpoolt. Raag on teinud juba pikka aega tööd pagulasajaloo uurijana. Tema artikkel “Eestlased paguluses” on mitmetahuline ja pädev. Eriti mõjus oli pagulaskultuuri jõud. Samaaegselt korraldatud näitustel võis täheldada, et pagulased tootsid rohkem eesti keelset kirjandust kui Eesti NSV.

Tõnu Tannberg on taasiseseisvumist käsitleva peatüki autor. Perestroikast, fosforiidisõjast ja MRP-diskussioonidest alates eskaleerus see protsess väga põnevalt Eesti iseseisvumise suunas. Juba harjunud kombel võrdleb autor Eesti arengut kogu aeg ka Läti ja Leedu vastavate etappidega. See on ka periood, mida kaasaegsed on saanud lähedalt jälgida. Paljudel on mees

hingevapustav tunne, kui ta esmakordselt nägi Eesti trikoloori taas vabalt lehvimas.

Teose lõpetab peatoimetaja, Eesti ajaloo Nestori Sulev Vahtre koostatud asjakohane “Taasiseseisvunud Eesti 1991–2004. Sündmuste kroonika”.

Kas “Eesti ajalugu VI” on eelmiste köidetega võrdväärne, poolametlik, riigi poolt toetatud ajaloo teos? Kahtlemata on see suurteos ja just nimelt Tartu ajaloo uurijate jõudemonstratsioon. Tal on nii ühisteose voorused kui ka puudused. Vooruseks on tööjaotus, mis on teinud võimalikuks teose kiire valmimise. Kõige suurem vastutus teksti koha pealt on olnud toimetajatel – Ago Pajuril, Tõnu Tannbergil ja ka Lauri Vahtrel. Tõenäoliselt on olnud kõige raskem ülesanne neil autoritel, kes on kirjutanud Nõukogude võimu aastatest ja kõige viimastest sündmustest.

Koguteose puuduste pooleks on seda alati ähvardav ebaühtlus. On suurepäraseid ja suurt ametioskust demonstreerivaid tekste, on ka väikesi näpuvigu, on varjundi jagu tendentslikkust ja üks Eesti ajaloo seisukohalt arusaamatult valitud pilt. Kui see oli hoolikalt kaalutletud tegu, siis tuleneb sellest terve hunnik küsimusi. Lisaks tuleb tõdeda, et ühe autori osa ei ole ajaloo uurimise arengu tasemel. Toimetajad oleksid pidanud kontrolli veelgi tihendama. “Eesti ajalugu VI” on minu arvates suursaavutus, suurteos, kuid kõigis asjus ta standardiks ei sobi.

Kalervo Hovi

Tõlkinud
Andres Langemets